

УДК : 811. 161. 2' 282. 2

Л. П. Бойко, С. В. Сабліна

СИСТЕМНІ ВІДНОШЕННЯ В ТЕМАТИЧНІЙ ГРУПІ ЛЕКСИКИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЛЮДИНИ ТА ЇЇ РИС У ГОВІРКАХ НИЖНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

Бойко Л. П., Сабліна С. В. Системні відношення в тематичній групі лексики на позначення людини та її рис у говірках Нижньої Наддніпрянщини.

У статті на діалектному матеріалі розглядається явище синонімії й варіантності в межах досліджуваної групи лексики, з'ясовується стилістичний потенціал позитивно й негативно маркованих лексем.

Ключові слова: синоніми, синонімічний ряд, негативне експресивне забарвлення, фонетичні варіанти, словотвірні варіанти, вторинна номінація.

Бойко Л. П., Сабліна С. В. Системные связи в тематической группе лексики для обозначения человека и его черт в говорах Нижней Надднепрянщины.

В статье на материале диалектов рассматривается явление синонимии и вариатности в рамках анализируемой группы лексики, изучается стилистический потенциал позитивно и негативно маркированных лексем.

Ключевые слова: синонимы, синонимический ряд, негативное экспресивное употребление, фонетические варианты, словообразовательные варианты, вторичная номинация.

Boyko L. P., Sablina S. V. System relations in the thematic group of vocabulary is on denotation of man and its traits of the lower-Dnieper-steppe dialects.

The article deals with the phenomenon of synonymy and variation in the investigated lexics. Also stylistic potential of positive and negative marking lexemes is cleared up.

Key words: synonyms, synonymic raw, negative expressive colouring, phonetic variants, word-building variants, secondary nomination.

Одна з визначальних властивостей говіркової лексичної системи – її експресивна насиченість. Експресивність діалектної лексики зумовлюється не тільки тим, хто і як, коли і для чого її вживає, а й тим, хто, коли і як її сприймає.

На думку В. Чабаненка, «різними ступенями експресивності говіркове слово може відзначатися лише тоді, коли воно семантично прозоре само по собі або коли таким його робить контекст. Звичайно, при цьому неабияку роль відіграють благозвучність, словотворча типовість

діалектизму, а також, його здатність викликати певні естетичні й значеннєві асоціації» [5, с. 9].

Особливістю номінативної лексики на позначення людини та її рис є те, що для більшості діалектних слів, уживаних для назв людей, характерна експресивність, емоційність, часте вираження оцінок об'єкта номінації.

Треба зазначити, що номінативні процеси в тематичній групі лексики на позначення людини та її рис відрізняються від тих, які виявляються в конкретно-предметній лексиці. Це пов'язано з яскравою експресивністю більшості діалектних слів, уживаних для номінації людини. Показниками експресивного забарвлення діалектної лексики зі значенням особи слід вважати використання слів у переносному значенні, наявністю тих чи тих елементів суб'єктивної оцінки тощо.

Лексика, пов'язана з людиною та її рисами, уже студіювалася у працях З. Бичка, Т. Вільчинської, Й. Дзендзелівського, К. Лук'янюк, В. Леснової, А. Поповського та інших учених. Частково до аналізу залучався і матеріал говірок Нижньої Наддніпрянщини.

У діалектах, як зазначає С. Бевзенко, широко розвинута лексична синонімія, яка слугує «засобом вираження найрізноманітніших змістових, стилістичних та емоційних відтінків мовлення» [1, с. 192]. Яскравою ілюстрацією експресивної насиченості говіркової лексичної системи розгалуженими синонімічними рядами може бути лексика нижньонаддніпрянських говірок, яка використовується для номінації людини та її рис.

Російський діалектолог О. Блінова свого часу аргументовано довела, що джерелами синонімії кожної окремої говірки є: літературна мова, мова усної народної поезії, материнські говірки (для території пізнього поселення), матеріал самої говірки. Дослідниця також зазначає, що внутрішньо діалектну синонімію живлять різноманітні запозичення: іншомовні, іншодіалектні, з літературної мови, міського просторіччя та з інших форм буття мови. Особливий інтерес викликає велика кількість вторинних назв у діалектах. Вторинні назви не свідчать про надлишковість діалектної лексичної системи, а є продуктом живого мовлення й необхідні для задоволення вимог стилістичної виразності [2, с. 26]. Вторинна номінація містить оцінку позначуваного, яка в багатьох випадках залежить від ситуацій, дій, характеристик, що лежать в основі переосмислення мовних одиниць.

До складу тематичної групи лексики «Людина та її риси» входять різні лексико-семантичні групи: «зовнішній вигляд людини», «фізичний стан, психологічне сприйняття», «поведінка людини», «розумові здібності» «ставлення до праці» тощо. У кожній з цих груп спостерігаємо розгалужені синонімічні ряди.

У лексико-семантичній групі на позначення антропологічних особливостей людини, зокрема в межах підгрупи номенів для характеристики розміру та форми очей виявлений синонімічний ряд, до складу якого входять лексеми, об'єднані спільним лексичним значенням

«людина з великими, опуклими очима»: *булькáнь* [6, с. 113] «той, що має великі очі»; *булькaтькó* [6, с. 113] «те саме, що булькань»; *булькó* [6, с. 113] «те саме, що булькань»; *окaтькó* [8, с. 49] «те саме, що булькaтькo»; *вилупáнь* [6, с. 154] «те саме, що булькaтькo».

Серед номінативних одиниць, що характеризують розмір та форму губ наявні такі синоніми: *губaтькó* [6, с. 255] «чоловік або хлопець із великими губами»; *губáч* [6, с. 255] «те саме, що губaтькo»; *губошльóн* [6, с. 255] «чоловік або хлопець із великою; одвислою нижньою губою».

У межах підгрупи на позначення форми та розміру живота людини виявлений синонімічний ряд, складові якого об'єднані спільним лексичним значенням «людина з великим животом»: *гладічій* [6, с. 232] «пузанько, черевань»; *пузанькó* [8, с. 297] «пузань»; *пузaтькó* [8, с. 297] «те саме, що пузанько»; *пузáч* [8, с. 297] «те саме, що пузанько»; *брухáч* [6, с. 108] «черевань, гладун»; *брухáч* [6, с. 108] «черевань»; *левáда* [7, с. 246] «дуже гладкий, з великим животом чоловік». Такі синонімічні ряди нечисленні, проте більшість їх складників містить у собі велику силу експресії.

У лексико-семантичній групі слів, що вживаються для характеристики антропологічних особливостей людини, переважають номінативні одиниці, які містять негативне забарвлення. Залежно від ступеня експресивної насиченості номени можуть мати забарвлення – лайливе, глузливе, насмішкувате, іронічне, жартівливе тощо. Наприклад, група лексем для характеристики зросту людини представлена в обстеженому матеріалі такими стилістично маркованими номінативними одиницями, як: *гóйда* [6, с. 239] ірон. «висока жінка або дівчина»; *кобіла* [7, с. 180] лайл. «висока, нестатурна й апатична людина»; *я'щірка* [9, с. 261] перен., глузл. «про надмірно худу, тонку жінку чи дівчину»; *тавéля* [6, с. 212] ірон. «висока і худа дівчина або жінка»; *верліга* [6, с. 135] «високий худий чоловік, хлопець»; *довгáч* [6, с. 281] «високий, худий чоловік»; *довгéля* [6, с. 281] «висока людина» тощо тощо. Серед виявлених лексем зафіксовані такі, що виникли внаслідок вторинної номінації: *верба́* [6, с. 133] перен., ірон. «людина високого зросту»; *я'щірка* [9, с. 264] перен., глузл. «про надмірно худу, тонку жінку чи дівчину»; *шво́рка* [9, с. 231] перен., ірон. «дуже худа і висока жінка / дівчина». Такі номени утворилися в результаті перенесення на людину ознак тварин і властивостей рослин.

Як зазначає В. Чабаненко, варіантність лексем складає вагомий елемент виражально-зображальних мовних засобів [5, с. 62]. Яскравою ілюстрацією стилістичних можливостей варіантів може бути лексика нижньонаддніпрянських говірок, що використовується для номінації людини та її рис. Комбіновані варіанти слів утворюють пари, які становлять безперечний унікальний у системі виражально-зображальних засобів української мови. Виразова цінність варіантів обумовлюється тим, що вони містять в собі експресію, а більшість з них є стилістично

маркованими. Наприклад, у межах групи слів для характеристики кольору й стану волосся трапляються такі варіанти, як: *замазю́ка* [6, с. 49] «замазура» і *замазьо́ха* [7, с. 50] зневажл. «те саме, що замазюка»; *кочма́н* [6, с. 208] «чоловік із розкудланим волоссям» і *кучма́н* [7, с. 208] «те саме, що кочман». Серед лексем для характеристики конфігурації тіла людини виявлені такі варіанти: *дохляк* [6, с. 291] зневажл. «дуже худий чоловік, хлопець» і *здохляк* [7, с. 99] зневажл. «дуже худий, виснажений чоловік / хлопець». Група номенів для характеристики зросту людини також має у своєму складі варіанти: *вергелá* [6, с.134] ірон. «дуже високий чоловік або юнак», *вергеля́ка* [6, с.134] ірон. збільш.-згруб. до вергела, *вергеляра* [6, с. 134] ірон. те саме, що вергеляка і *вергеля́* [6, с. 134] ірон. «дуже висока жінка або дівчина».

У межах підгрупи номенів для негативної характеристики розумових здібностей людини зафіксований синонімічний ряд, до складу якого входять лексеми, об'єднані спільним лексичним значенням «дурна людина»: *дурнопльо́т* [6, с. 304] «дурень, пустомеля»; *сапето́н* [9, с. 55] «дурник, недоумкувата людина»; *непоніма́ющий* [7, с. 364] «слабий розумом, темний»; *дурбе́й* [6, с. 303] «дурень»; *дурко́* [6, с. 304] «те саме, що дурбей»; *дуронда́* [6, с. 305] «те саме, що дурбей»; *дурма́н* [6, с. 304] «те саме, що дурбей»; *дурилéй* [6, с. 304] «те саме, що дурбей»; *дурноколінко* [6, с. 304] «те саме, що дурбей»; *дурноколінний* [6, с. 304] «придуркуватий»; *дурнопльо́т* [6, с. 304] «дурень, пустомеля»; *довбу́рь* [6, с. 281] «телепень»; *ве́ва* [6, с. 132] «дурень, телепень»; *бе́лебень* [6, с. 76] «дурень». Остання лексема ряду містить у собі найбільший ступінь негативного емоційно-експресивного забарвлення.

Уживання антонімічних лексем у межах цієї ж підгрупи сприяє яскравій експресивній насиченості номенів і супроводжується певним емоційно-експресивним забарвленням, як-от: *форкува́тий* [9, с. 186] «розумний, розсудливий»; *самостоя́тільний* [9, с. 54] «розсудливий, тверезо мислячий»; *знаюка* [7, с. 111] «знайко, вчений»; *доріча́ний* [6, с. 289] «такий, що все говорить до діла, доречно; розумний» тощо.

Для характеристики скупкої людини зафіксований синонімічний ряд, до складу якого входять лексеми, об'єднані спільним лексичним значенням «скупа людина»: *кандибéй* [7, с. 146] «скнара»; *жадю́га* [6, с. 309] «жадібна людина»; *жада́к* [6, с. 308] «жадібна, зажерлива, сильно бажуюча людина»; *скес* [9, с. 71] зневажл. «жаднюга, скупиндя»; *жадню́к* [6, с. 308] «жаднюга»; *жадню́ка* [6, с. 308] «те саме, що жаднюг»; *жадню́чка* [6, с. 308] зневажл. «зменшене до жаднюка»; *скупі́рдя́й* [9, с. 78] «скупердяй». Остання лексема ряду несе в собі найбільше негативне емоційно-експресивне навантаження. Виявлені синоніми цієї лексико-семантичної групи містять у собі велику силу експресії.

У межах лексико-семантичної групи для характеристики сфери психічної діяльності людини кількісно переважають номени негативного

емоційно-експресивного забарвлення. У зв'язку з цим маркованість розглядуваних номенів така: іронічне, зневажливе, лайливе тощо. Наприклад, група лексем для характеристики злої, жорстокої людини представлена в обстеженому матеріалі такими стилістично маркованими номінативними одиницями, як: *зарáзький* [7, с. 66] лайл. «капосний, негідний, поганий»; *озія'* [8, с. 46] зневажл. «зла, сварлива жінка чи дівчина»; *добря'ка* [6, с. 281] ірон. «погана, підступна, зла людина»; *гáгра* [6, с. 213] зневажл. «зла жінка»; *товаря'ка* [9, с. 126] лайл. «безсердечна, жорстока людина»; *ія* [7, с. 133] зневажл. «зла жінка» тощо. Серед виявлених лексем зафіксовані такі, що виникли внаслідок вторинної номінації: *чумá* [9, с. 223] перен., лайл. «погана, зла людина»; *деревíна* [6, с. 263] перен. «байдужа, жорстока, безсердечна людина»; *дерев'яний* [6, с. 263] «байдужий, бездушний, жорстокий».

Словотвірні варіанти лексем, як вагомий елемент виражально-зображальних засобів у групі найменувань, що вживаються для характеристики злої, брехливої людини, репрезентовані такими номінативними одиницями: *хитрюгáн* [9, с. 194] зневажл. «хитрюга»; *хитрю'к* [9, с. 194] зневажл. «те саме, що хитрюган»; *брехáрь* [6, с. 103] «брехун»; *брехлó* [6, с. 103] «те саме, що брехарь»; *брехуня'ка* [6, с. 104] «великий брехун»; *брехуня'ра* [6, с. 104] «те саме, що брехуняка».

У межах лексико-семантичної групи на позначення соціально-трудова стосунків людини окремі номінативні одиниці вступають у синонімічні зв'язки. Так, у підгрупі номенів, що вживаються для характеристики людини, схильної до скоєння злочину, виявлений синонімічний ряд, лексеми якого об'єднані спільним лексичним значенням «злодій»: *вор* [6, с. 196] «злодій»; *ворю'га* [6, с. 198] «збільшене до вор»; *ворю'ка* [6, с. 198] «те саме, що ворюга»; *воря'ка* [6, с. 198] «те саме, що ворюга» тощо. Серед номінативних одиниць, які характеризують ставлення людини до праці, зафіксовані такі синоніми, як: *лóдарь* [7, с. 258] «ледар»; *лóдарька* [7, с. 258] «жіноче до лодарь»; *ледáберня* [7, с. 247] «ледарка»; *лежню'га* [7, с. 248] «те саме, що ледаберня»; *байдалá* [6, с. 58] «нероба, ледар»; *лéйба* [7, с. 248] «ледар, лежебока»; *гульта'га* [6, с. 257] «нероба, ледащо»; *багláй* [6, с. 55] «ледар, ледащо».

У межах підгрупи номенів для характеристики балакучої людини виявлений синонімічний ряд, лексеми якого об'єднані спільним лексичним значенням «людина, яка багато говорить»: *балабóлка* [6, с. 60] «базіка»; *баля'ба* [6, с. 61] «те саме, що й балаболка»; *балабóлочка* [6, с. 60] «зменшене до балаболка»; *баля'бочка* [6, с. 61] «зменшене до баляба»; *балабóн* [6, с. 60] «базікало»; *балабóнчик* [6, с. 60] «зменшене до балабон»; *торохтілка* [9, с. 129] «балакуха»; *торохтьóлка* [9, с. 130] «ірон. те саме, що торохтілка»; *тrepу'ха* [9, с. 133] «те саме, що торохтілка»; *торохту'ха* [9, с. 130] «балакуха»; *торохту'шка* [9, с. 130] «те саме, що торохтуха». Треба зазначити, що серед аналізованої лексико-семантичної групи

кількісно переважають номени, які мають виразно негативну семантику. У підгрупі номінативних одиниць для характеристики бешкетних, жвавих людей виявлені лексеми, які утворилися внаслідок вторинної номінації: *жéвчик* [6, с. 311] перен. «жвавий вертлявий хлопчик»; *кóник* [7, с. 197] перен. фам. «швидка, надто рухлива людина».

Оскільки однією з найхарактерніших особливостей діалектної лексики є її стилістична виразність, експресивність, то серед номінативних одиниць для характеристики людей, які вживають алкогольні напої, були виявлені такі стилістично марковані лексеми, як: *п'яндаліга* [8, с. 302] зневажл. «п'яниця»; *п'яндіжка* [8, с. 303] «те саме, що п'яндига»; *алканáвт* [6, с. 49] жарт., «п'яниця, алкоголік»; *ярипéник* [9, с. 258] зневажл. «п'яниця»; *бормотóлог* [6, с. 98] жарт., «п'яниця, алкоголік»; *камка́рь* [7, с. 144] ірон. «п'яниця» тощо. Серед номенів, які позначають аморальну поведінку чоловіка / жінки, трапляються численні стилістично марковані лексеми, наприклад: *бабоню́х* [6, с. 54] зневажл. «ловелас»; *розтя́ганий* [9, с. 41] вульг. «розбещений позашлюбними зв'язками»; *ля́рва* [7, с. 264] лайл. «пройда, жінка легкої поведінки»; *поволо́ка* [8, с. 140] зневажл. «повія»; *швéндялка* [9, с. 230] ірон. «швендя» тощо.

Стилістично виразними в лексико-семантичній групі на позначення соціально-трудових стосунків людини є словотвірні варіанти в межах підгрупи лексем, які характеризують бешкетних, жвавих людей: *крикуня́ка* [7, с. 216] збільш. «крикун» і *крикуня́ра* [7, с. 217] «те саме, що крикуняка». У семантику останньої лексеми суфікс -яр- вносить додатковий відтінок згрубілості. Виразно стилістичні фонетичні варіанти виявлені також і в підгрупі для характеристики людини, що вживає алкогольні напої: *алканáвт* [6, с. 49] жарт. «п'яниця, алкоголік» і *алконáвт* [6, с. 49] жарт. «те саме, що алканавт»; *п'яндаліга* [8, с. 302] зневажл. «п'яниця» і *п'яндиліга* [8, с. 303] зневажл. «те саме, що п'яндалига». У підгрупі номінативних одиниць на позначення людей, схильних до скоєння злочину, зафіксовані такі приклади фонетичних варіантів: *заріза́ка* [7, с. 67] «убивця, розбійник» і *зарізя́ка* [7, с. 68] фам. «те саме, що зарізака». Більшість виявлених фонетичних варіантів містить у собі негативну експресію і є стилістично маркованими.

У межах підгрупи номенів для характеристики хворих, слабких людей виявлений синонімічний ряд, лексеми якого об'єднані спільним лексичним значенням «хвора людина»: *больні́й* [6, с. 95] «хворий»; *благі́й* [6, с. 87] «хворий»; *доходні́й* [6, с. 291] «виснажений, слабосилий»; *доходя́га* [6, с. 292] «виснажена, тяжко хвора, слабосила людина» тощо. Остання лексема в синонімічному ряді має найекспресивніше забарвлення. Серед лексем підгрупи для характеристики дефектів мовлення людини зафіксовані такі синоніми, як: *затина́ка* [7, с. 77] «заїка»; *зازی́ка* [7, с. 29] «заїка»; *папаї́ка* [8, с. 73] «заїка». Остання лексема в поданому синонімічному ряді має негативне експресивне забарвлення. Виявлені

синонімічні ряди є нечисленними, але переважна більшість лексем містить у собі велику силу експресії, образності.

Підгрупа лексем на позначення поняття «глуха людина» репрезентована у поданому матеріалі такими стилістично маркованими варіантами, як: *глу́рман* [6, с. 235] зневажл. «глушман»; *глухма́р* [6, с. 235] зневажл. «те саме, що глушман»; *глушпа́* [6, с. 236] зневажл. «те саме, що глухар»; *глушпа́к* [6, с. 236] зневажл. «те саме, що глушпа»; *глушпа́т* [6, с. 236] зневажл. «те саме, що глушпа»; *глушпа́к* [6, с. 236] зневажл. «те саме, що глушпа»; *глушпа́т* [6, с. 236] зневажл. «те саме, що глушпет».

Можна зробити висновок про те, що аналізована тематична група в досліджуваних говірках складається з багатьох синонімічних гнізд і гетеронімних рядів, які здебільшого репрезентують семами, пов'язані із зовнішніми і внутрішніми рисами людини. Абсолютна більшість лексики стилістично маркована. До вторинної номінації вдаються переважно при негативній характеристиці людини.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія : [підручник] / С. П. Бевзенко. – К.: Вища школа, 1980. – 245 с.
2. Блинова О. И. Проблемы диалектологической лексикологии : автореф. дисс. на соискание доктора филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / О. И. Блинова – Саратов, 1975. – 44 с.
3. Вовк О. Б. Семантична структура образної номінації / О. Б. Вовк // Мовознавство. – 1985. – № 5. – С. 64–68.
4. Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами : [зб. статей]. – К. : Наукова думка, 1977. – 243 с.
5. Чабаненко В. А. Стилістика експресивних засобів української мови : [монографія]. – Ч. 3 / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 1996. – 126 с.
6. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4-х т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ВПК Запоріжжя, 1992. – Т. 1.– 1992. – 324 с.
7. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4-х т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ВПК Запоріжжя, 1992. – Т. 2.– 1992. – 371 с.
8. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4-х т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ВПК Запоріжжя, 1992. – Т. 3.– 1992. – 303 с.
9. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4-х т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ВПК Запоріжжя, 1992. – Т. 4.– 1992. – 260 с.